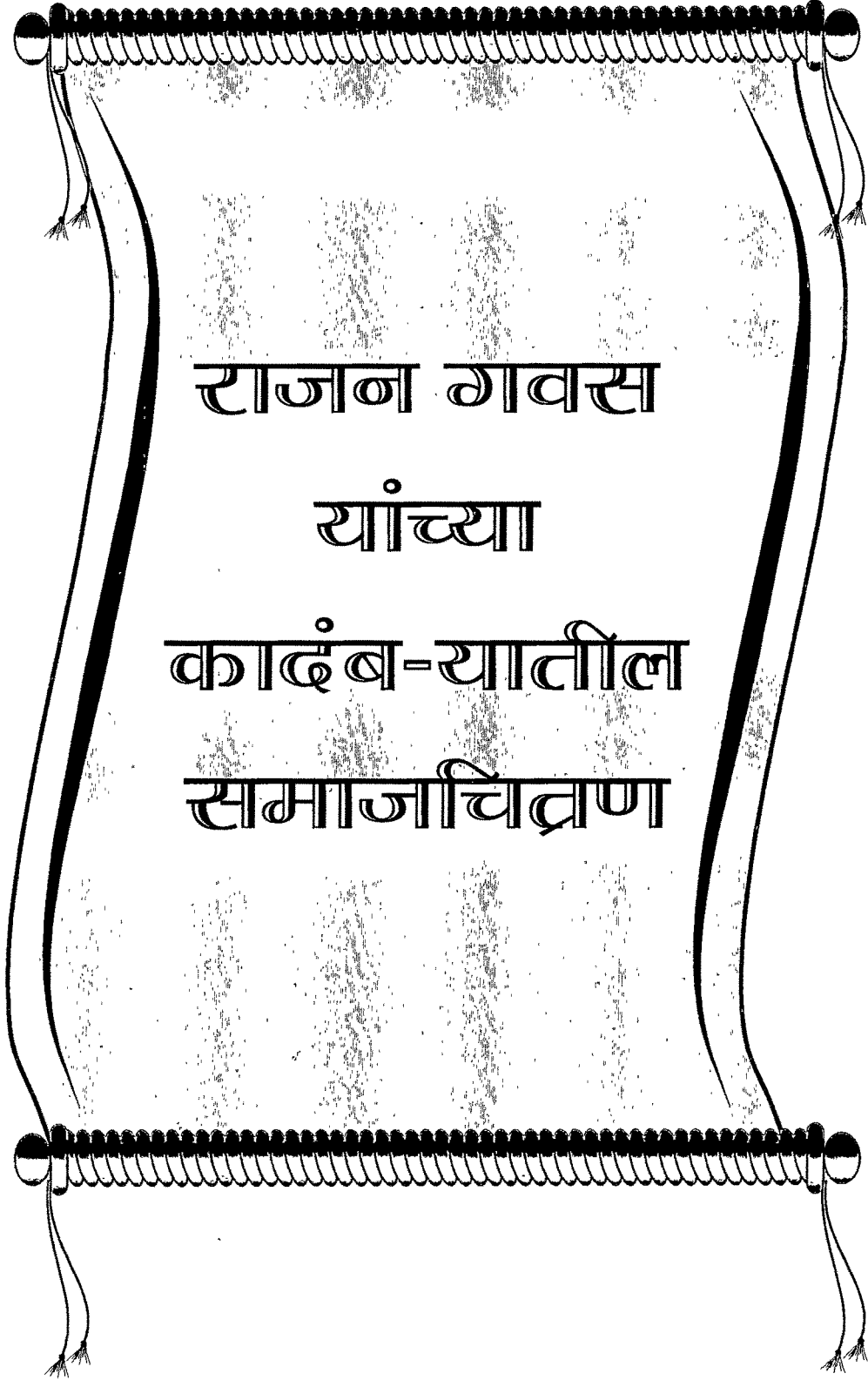

बल्लाळनं पुन्हा टोमणा मारला.

“च्या आयलाऽऽ गावठी बोललं की तुझी भाषा नाही सुधरायची’. आणि पुस्तकी बोललं की मध्यमवर्गीय झाला. म्हणजे मी बोलू कसा ? ते एकदा सांगून टाक.”

“हांऽऽ तो एक मुद्दा आहेच. एकदा असा प्रयोग करून बघऽऽ गावात शुद्ध बोलायचं आणि कॉलेजात पूर्ण गावठी बोलायचं.”

“म्हणजे गावात पायताण पडू देत आणि कॉलेजात तू दात काढायला रिकामा. बल्लाळ, तसं मी ब-याच वेळा करत असतो. पण तुझ्याइतकं नाही जमत.”

“नाही जमणार ना ? कसं जमेल. माझा बाप मास्तर आहे. त्याच्याशी कसरत करताना हे सगळं जमत गेलंय. कसं म्हणतोस’ म्हणत बल्लाळ एकटाच हसत राहिला.” (पृ. १८२)

राजन गवस यांच्या सर्व कादंब-यामधून देशीय मूल्यांचा खोलवर संस्कार दिसून येतो. या कादंब-यातील नायक आपल्या देशीय मूल्यांना जपणारी आहेत. परकीय संस्कृतीच्या प्रभावाचा ते विरोधही करतात. इंग्रजी भाषेला दिलेले महत्त्व. शुद्ध मराठी भाषेचा आग्रह. ग्रामीण साहित्यात येऊ लागलेले उपरेपण दिखारूपण, याच्या बदल मांडलेल्या प्रतिक्रिया ‘कळप’ मध्ये दिसून येतात. तसेच कॉलेज शिकणारी मुले गाई, म्हशी चरायला नेणे शेतीची काही कामे करणे, बोलीभाषेत बोलण्याचा आग्रह ठेवणे. ग्रामीण साहित्याची मुळे कशात आहे. ते दाखविणे इ. गोष्टीतून आपल्या देशीयतेची जाण ‘धिंगाणा’, ‘कळप’, ‘तणकट’ मधून हे नायक दाखवून देतात. त्यामुळे हे नायक आपल्या जीवनदृष्टीमध्ये देशीयता बाळगतांना दिसतात. मराठी साहित्यात असलेल्या अ-नैतिक व्यवहार, प्रवाह यावर आपल्या प्रतिक्रिया हे नायक देतात. मराठी साहित्याची ग्रामीण साहित्याची उज्ज्वल परंपरा सांगतात. आपल्या येथील चळवळींमध्ये येऊ लागलेली विकृती, त्यामुळे समाजात सवर्ण व अन्य जातीमध्ये वाढलेली वैरभावना, त्याला असलेली कारणेही सांगतात. ‘तणकट’ मध्ये कबीर व बल्लाळचा संवादातून चळवळींमधील फोलपणा जाणवतो. बल्लाळ म्हणतो, “कबीर, जो तो आपापल्या प्रवृत्ती आणि प्रेरणेप्रमाणे जगत असतो. आणि त्यानं त्यानं तसं जगत जावं. कारण तेवढा एकच पर्याय ज्याच्या-

त्याच्याजवळ शिल्लक असतो. शेडबाळे गेला म्हणून बनसोडेला पुन्हा भांडवल मिळालं. तो पुन्हा एखादा मोर्चा काढेल. पुन्हा धरणे. पुन्हा फोटो. पुन्हा प्रसिद्धी. पुन्हा पैसा. ही त्याची गती आहे. तो त्याच्या गतीने जाणारच. आपण त्याला काहीच नाही करू शकत. आणि कशाकरता त्याच्यावर शक्ती खर्च करायची ? त्यासाठी आपला जन्म नाही. आपण त्याला सुधारण्याचं किंवा ठार मारण्याचं कॉन्ट्रॅक्ट घेतलेलं नाही. मग विचारच कशाला त्याचा ?”(पृ.२३८)

राजन गवस यांच्या ‘चौडक’ ते ‘तणकट’ या सर्व कादंब-यांना देशीयतेचा स्पर्श लाभलेला आहे. या कादंब-यामध्ये माणूस आणि समाज यांचे असलेले परस्परसंबंधांचे गुंतागुंतीचे मांडलेले आहे. यामध्ये लोककथांचा वापर, त्या परिसरातील रूढी परंपरा, शैक्षणिक सामाजिक क्षेत्रातील वास्तविकता, साहित्यातील अनेक विषयांवर चर्चा, भारतीय समाजातील मुस्लिम वर्ग आणि दलित वर्ग यांच्याबद्दल असलेले स्पष्ट विचार, जातीयतेचा अनेक बाजूने केलेले विचार, विविध पात्रांद्वारा मांडले गेलेले विविध दृष्टिकोन, त्यांच्या कादंब-यातून व्यक्त होतात महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमेवरील परिसराचे चित्रण त्यांच्या भूसांस्कृतिक विशेषांसह, तेथे चालणा-या सामाजिक चळवळी या सर्वासह देशीय तत्त्वांचा विचार त्यातून व्यक्त झालेला आहे.

(आ) स्त्री विषयक दृष्टिकोन :

गवस यांच्या कादंब-यात विविध स्तरावरील स्त्रिया आलेल्या आहेत. समाजा चित्रणाचा पट आपल्या कादंब-यातून निर्माण करताना त्यात विविध जातीवर्गातील स्त्रियांचे चित्रण आलेले असले तरी नायक नायिका असे रूढ पारंपरिक संकेत त्यात नाही. ‘चौडक’ मध्ये तो थोडा फार आला असला तरी सुलीची वेदना व देवदासीसमूहाचे चित्रण हेच तेथे केंद्रस्थानी येते,परंतु त्याव्यतिरिक्त त्यांच्या कादंब-यातील स्त्रीचित्रण हे समाजचित्रणाच्या अनुषंगाने येते. सामाजिक वास्तववादी चित्रणाने त्यातील स्त्रिया रोमँटिकतेला छेद दिल्याने,त्यात कुठेही स्त्रीविषयक भावनेचे अतिरंजित,भडक,कृत्रिम अथवा उसने स्वरूपाचे चित्रण नाही. त्यामुळेच त्यांच्या कादंबरीत स्त्रियांच्या देहाची,हालचालीची,त्यांच्या

वेषभूषेची, राहण्यासाहण्याची वर्णने फारशी येत नाहीत. स्त्रियांच्या कृतिउक्तीतून त्या आणि आवश्यक तितक्या अवकाशात त्यातील स्त्रियांना जागा मिळते. उदा. 'चौडकं' मध्ये सुलीच्या हालचालीचे वर्णन, "सुलीनं पाण्याच्या घागरी मोकळ्या केल्या. बाबाच्या फाटक्या अंगीची चुंबळ केली. घागर काखंत मारली. दुसरी हातात घेऊन तिनं उंबरा वलंडला. पाण्याच्या वाटंला कोण किण नव्हतं. सुलीला कसंतरीच वाटलं. ती तिच्याच तालात चालायला लागली.... सुलीला रानाकडं बघत बसावं असं वाटाय लागलं. तिनं -हाटाची साखळी वडता वडता पाण्यात डोकावून बघितलं. पाण्यातलं तिचं रुप तिलाच भलतं गोड वाटाय लागलं. ती पाण्यातल्या आपल्या रुपाकडं बघतच -हायली." (पृ. ७८) असे आले आहे. 'तणकट' मध्ये रामा म्हाराची बायको सुलीच्या राहण्यासाहण्याचे वर्णन, "सुली रामा म्हाराची बायको. रंगानं काळी सावळी असली तरी ठेवण तशी उजवीच होती. लग्न होऊन म्हारवाड्यात आली तेव्हा आडदांड रामाला बायको मात्र फौना मिळाली, अशी चर्चा सगळ्यांचाच तोंडात होती. लग्न झालं तेव्हा साधारण किरपण असणारी सुली लग्नानंतर सहा महिन्यात हळूहळू बदलत गेली. फाटक्या-तुटक्या लुगड्यातूनही तिचा बांधा तसा उठूनच दिसायचा. खायला-प्यायला नसणा-या घरात जरी ती पडली असली तरी राबायला चांगली खवाट होती." (पृ. ३१) असे आलेले आहे. परंतु येथे हे ही नमूद केले पाहिजे की त्यांच्या कादंबरीत एकही स्त्री व्यक्तिरेखा प्रधान स्वरूपात आपल्याला दिसत नाही. रघू, चेअरमन, कबीर या समाजनिरीक्षक प्रधान नैतिक दृष्टिकोन व भूमिका असलेल्या नायकाप्रमाणे एकही स्त्री व्यक्तिरेखा येथे येत नाही. यातील बहुतांशी स्त्रियांचे चित्रण शोषित वर्ग या पातळीवर सहानुभूतीने अथवा समाजभ्रष्टतेच्या प्रातिनिधिक स्वरूपात आलेले दिसते. सामाजिक वास्तववादी प्रवाहात लेखन करताना एकाही स्त्रीच्या मानसिक, भावनिक वास्तव स्वरूपा पातळीवरील चित्रण तिला केंद्रस्थानी ठेवत लेखकाने केलेले दिसत नसल्याने ती काहीशी मूक स्वरूपात, समूह स्वरूपात अधिक आलेली दिसते. राजन गवस यांच्या 'चौडकं' ते 'तणकट' या कादंब-यांमधून विविध स्त्रीपात्रे आलेली आहेत. त्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे आहे.

१) ग्रामीण पातळीवरील स्त्रिया

१.१) देवधर्माच्या परंपरेत अडकलेल्या स्त्रिया

१.२) सामान्य जीवन जगण-या स्त्रिया

१.३) राजकारणातील स्त्रिया

१.४) घराबाहेर पडून श्रम करणा-या स्त्रिया.उदा. सुशिक्षित स्त्रिया, अशिक्षित स्त्रिया

२) गावपातळीवरच्या किंवा शहर पातळीवरच्या स्त्रिया

२.१) कॉलेजमधील विद्यार्थिनी, शिक्षिका

२.२) साहित्यिक वातावरणातील स्त्रिया

२.३) राजकारणातील आणि सामाजिक चळवळीतील स्त्रिया

१) ग्रामीण पातळीवरील स्त्रिया

१.१) देवधर्माच्या परंपरेत अडकलेल्या स्त्रिया:

■ अ) देवधर्माच्या, परंपरेच्या बळी झालेल्या स्त्रिया (जोगतिणी):

‘चौडकं’ – (जोगतिणी) – सुली, शेवंताक्का, शांता बाई, गंगूबाई, तानू जोगतीण, रत्नी (महाराची), येसाद्याची फुला, तायाक्का, तंगव्वा, मंगव्वा, इ.

‘भंडारभोग’ – (जोगतिणी) – तानू सुतारीण, देववाली शेवंता, आक्का, महार फुला, जाधवाची पारव्वा, लिकमाची म्हातारी, गोडश्याची लक्ष्मी, मस्करची रत्नी, मल्लव्वा, मांगाची रक्मी, लकाण्णाची तंगव्वा, कमळा, सुंदर, लल्लव्वा, गंगव्वा, इमला (बाळ जोगतिण) इ.

‘धिंगाणा’ – (जोगतिणी) – सकरू भंडारीन

‘कळप’ – (जोगतिणी) – सत्तव्वा, कमळा, गोजाबाई, बेबी, देववाली शेवंता इ.

■ ब) अंधश्रद्धेच्या, परंपरेच्या आहारी गेलेल्या स्त्रिया:

‘चौडकं’ – बायजा, सुलीची आजी, मावशी, गावातल्या अनेक स्त्रिया, खरंदाळची बायको, घोरपडेची बायको इ.

‘भंडारभोग’ – तायाप्पाची आई, कल्लव्वा, आत्या गौरव्वा, शिंद्याची बायजा, आकू मानीन, दादू पाटलाची बायको, कासाराची कमळा, शांता पाटील इ.

१.२) सामान्य जीवन जगणा-या स्त्रिया :

‘चौडकं’ – सुलीची मावशी, सुलीची आईची आई, मामी, सुनंदा, शिंद्याची म्हातारी, शिंद्याची गंगू, सोनाराची जना, कमळा म्हातारी, मगदुमाची कल्पी, सुताराची कमळी, हाळ्याची शेवंता, गोदामोटीन, कसाळ्याची लक्ष्मी, मान्याची चांगुणा, मान्यांची सुसा, पाटलांची सखू, गुणवंता, शिंद्याची बायना, गोडश्याची नानू, न्हाव्याची म्हातारी, मान्याची शांता, पाटलाची गोंदा, लक्ष्मी कसाळीन

‘भंडारभोग’ – आक्कवा, शिंद्याची बायजा, न्हाव्याची जनाक्क, कसाळ्याची गंगव्वा, यरगुंड्याची सुंदरा, किसना आजी, फुलाची आई, कोंडकरची लक्ष्मी, घोरपड्याची म्हातारी, गोडशाची लक्ष्मी, मस्करची आक्क व्वा, मिसाळची म्हातारी, गोदामोटीन, यरगुंड्याची म्हवना, तंगव्वाची बहिण (म्हातारी), दादू पाटलाची बायको, मगदुमाची म्हातारी, सुंदराकाकू, सुताराची हौसा, शिंद्याची म्हवना, आक्कुमानीन, गोडशाची कमळा.

‘धिगाणा’ – चेअरमनची आई, बाबल्याची आई, सुमी, म्हवना, म्हातारी, काशव्वा साळनी, धोंडू अजी, कान्याची काकू, संब्याची आई, कासू आजी, तायाना काकू, शिवू कतगारीन, गुना न्हावीन शांता मामी, गुंड्याची म्हातारीम तांबडी काकू.

‘कळप’ – रघूची आई, बायना, सिकल्याची आई, कमळी, शेवंता, दादाची आई, रघूची बहिण, भीमा दिवट्याची बायको, महागावकरांची मुलगी

‘तणकट’ – शेडबाळेची आई, शेडबाळेची बायको, तानू आजी (दलित), सखू म्हातारी, राधा वयनी, देववाली शेवंता, थळबाची हौसा, गौरा सुतारीण, सकटीनी, कसाळीण, साळोखे वकिलाची बायको.

१.३) राजकारणातील स्त्रिया:

‘धिगाणा’ – बायना शिंदे, ताराबाई , रानबाची बायको, तायाक्का

१.४) घराबाहेर पडणा-या स्त्रिया:

■ अ) सुशिक्षित स्त्रिया

‘धिगाणा’ – खंडेबाई , भोसलेबाई

■ ब) श्रमिक स्त्रिया

‘चौडकं’ – सुली, बायजा, निकमाची लक्ष्मी, ढगा-याची हौशी, सुनंदा, कणश्याची बायको, खोरट्याची कमळा, सुताराची पारू, कसाळ्याची तानू.

‘भंडारभोग’ – कल्लव्वा, आक्कावा

‘कळप’ – रघूची आई, बायना, सिकल्याची आई

‘तणकट’ – किसना शिंद्याची बायको, तारा, तानक, कमळव्वा, जनाक्का, आक्कावा, पुतळा काकू, गुणाकाकू, खांबलीनी, बाळबाची बायको, इळक्याची भिमरा, सकटाची सून, सिदबाची बायको.

दलित – कबीरची आई, सगुणा, सुली, फुला

२) गावपातळीवरच्या किंवा शहरपातळीवरच्या स्त्रिया:

२.१) कॉलेजमधील विद्यार्थिनी, शिक्षिका

‘कळप’ – (विद्यार्थिनी) – गौरी, गीता, सत्त्वव्वाची मुलगी

‘तणकट’ – सोरटेबाई (शिक्षिका), दीक्षित गुरुजीची मुलगी

२.२) साहित्यिक वातावरणातील स्त्रिया

‘कळप’ – सुलभा, अपर्णा संगवई, छबू हंचनाळे, कलावती चित्रगार, नंदा करजगावकर

२.३) राजकारणातील आणि सामाजिक चळवळीतील स्त्रिया

‘कळप’ – गौरी, सत्त्वव्वा, तानव्वा, गंगाबाई , शहरातील काही सुशिक्षित स्त्रिया, विप्रबाई

‘भंडारभोग’ – सामाजिक चळवळी करणा-या काही सुशिक्षित स्त्रिया (‘मास्तर यांच्या सभेत आलेल्या)

गवस यांच्या स्त्रियांविषयीच्या दृष्टिकोनात स्त्रीविषयी तिचे कुटुंबात असलेले स्थान या विषयी विचार केलेला आहे.

राजन गवस यांच्या 'चौडकं' ते 'तणकट' या कादंब-यातून ग्रामीण स्त्रीची विविधरूपे आणि तिची दुःखे आलेली आहेत. तसेच गवस यांच्या स्त्रीविषयक दृष्टिकोनांचा विचार केला तर स्त्रीविषयी तिच्या कुटुंबातील, समाजातील स्थानाविषयी ते अत्यंत जागृत दिसतात.

राजन गवस यांच्या 'धिगाणा', 'तणकट' या कादंब-यांमधील नायक हे मुलींपासून लांब राहणारे दिसतात. 'कळप' मध्ये रघू ला गौरी देशपांडे नांवाच्या कॉलेजमधील मुलीचे आकर्षण असते. गांधी नंतरचा महात्मा हा नेता त्या गौरीला सत्ता प्रतिष्ठा देण्यासाठी सगळ्या कार्यक्रमात पुढे आणत असतो. गौरीलाही हेच हवे असते. हे पाहून रघू गोंधळतो. त्याला असे प्रतिष्ठेसाठी, सत्तेसाठी हे असे वागणे पटत नसते. त्याची जीवनाकडे पाहण्याची दृष्टी गंभीर आहे.

गवस यांच्या कादंब-यात आलेले स्त्रीचित्रण, स्त्रीविषयक दृष्टिकोन हे त्यांच्या स्त्रीविचारांना समांतर असेच आहे. कादंब-यातील निवेदनातून समाजात असलेले स्त्रियांचे स्थान त्यांचे घरात असलेले योगदान, त्यांचे जगणे, त्यांचे प्रश्न, त्यांचे सुख दुःख, त्यांचे होणारे शोषण, अशा अनेक वास्तव घटकांचे चित्रण त्यात आलेले आहे. उदा. 'तणकट' मधील ताराचे जगणे असहाय्य होण्याला कारण "बाळासाहेब शेडबाळेच्या पाठीमागं म्हारवाडयातले विविध व्याप लागत गेले. आणि त्याचं गावातल्या घरात थांबणं हळूहळू कमी कमी होत चाललं. बँकेतून सुटला की पहिल्यांदा त्याची स्कूटर घरात यायची. हातपाय धुऊन चहा घेतला की मग मध्यान्ह रात्रीपर्यंत बाहेर असायचा. कधी कधी भगटायला घरात यायचा. पण सकाळी घरात येऊनच पुन्हा त्याचा दिवसाचा कार्यक्रम सुरू व्हायचा. पण आता सगळंच बदललेलं होतं. घराचा उंबर आठ-आठ दिवस त्याला दिसतही नव्हता. घरात आलाच तर इकडं-तिकडं थोडं करून हवं - नकोची चौकशी केली की गडी पुन्हा उंबर-याच्या बाहेर. त्याच्या ह्या वागण्यानं सगळ्या घराचा भार तारावर पडला होता.

शाळेच्या पोरी, घरातली ओढाताण आणि रानातली बारकीसारकी कामं ह्यात तिचा जीव खराशीला आला होता. वयानुसार बाळासाहेबाची आई - आक्कू म्हातारी चिडचिड झाली होती. म्हातारी कोणती गोष्ट नावाला ऐकून घेत नव्हती. आणि नको ते उद्योग करून नवीनच दुखणं निर्माण करत होती. परवा बाळासाहेबाची मधली पोरगी-सुमी शाळेतून मध्येच रडत आली. आणि तिनं म्हातारीला सांगितलं - शाळेतल्या पोरी चिडवाय लागलेत. म्हातारीनं खोदून खोदून काय चिडवतात म्हणून विचारलं आणि सुमीनं सांगून टाकलं - तुमचा बाबा म्हार झालाय म्हणत्यात. तशी म्हातारी बिनसली. शाळा सुटायच्या वेळेला पिसुळीची काटी घेऊन शाळेजवळ उभी राहिली. आणि सुमीनं नावं सांगितलेल्या पोरींना झोडपून आली. संध्याकाळी सगळं घर माणसांनी भरलं. गल्ली थड झाली. तारा सगळ्यांच्या पाया पडली. तेव्हा कुठं माणसं दारातून हालली. मग तारानं म्हातारीला चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगायला सुरवात केली तर म्हातारी - तू कालची रांड श्यानपन सांगती काय ? म्हणत अंगावर आली. ताराला ह्या सगळ्याला तोंड देऊन जीव नकोसा झाला होता. गल्लीतल्या बायका तोंडासमोर हळहळायच्या, पण माधारी बाळासाहेब म्हारोडयात राहतो याचीच चर्चा करायच्या. आठ-पंधरा दिवस कुठं तोंड घेऊन जावं म्हटलं तरी तिला जागा नव्हती. सगळे भाऊ आपापल्या संसाराला लागल्यामुळं तिच्याकडं लक्ष द्यायला कुणाला सवड नव्हती. तारानं गावातल्या-गल्लीतल्या जाणत्या माणसांना गाठून तुम्ही तरी चार गोष्टी शानपणाच्या नव-याला सांगा म्हणून उंबरे झिजवले होते. त्या माणसांनी तिला सहानुभूती दाखवली तरी ती मंडळीही हतबल होती. त्यामुळे दिवसेंदिवस ताराच्या स्वभावात विलक्षण फरक पडत चाललेला होता. तिचं गल्लीत जाणं-येणं पूर्ण बंद झालेलं होतं. पोरींच्या कपडयालत्याकडं तिचं पहिल्यासारखं लक्ष राहिलेलं नव्हतं. घरातलं कोण जेवलं-राहिलं याची चौकशी तिनं सोडलेली होती. कधीकाळी भक्कम हाडा-मासाची तारा आता तुरकाटी झाली होती. अंगावरच्या कपडयांचंही तिला आता फारसं कौतुक उरलेलं नव्हतं. दिवसभरात ती जेवण-पाणी आणि इकडं-तिकडं करत घरातच कोंडून घ्यायला लागली होती. घरातून बाहेर पडायचं तिच्या जीववार येत होतं. कुणाशी बोलावं,

मन मोकळं करावं, पोटभरून रडावं ही तिची इच्छाही संपत गेली होती. चेह-यावर एक प्रचंड उदासपण साचत गेलेलं होतं.”(पृ.१२१-१२२) असा त्रास सहन करणारी तारा सांगते, “आता तेवढंच -यायलंय. त्येबी करुंदे. म्हणजे सासू म्हणणा-या रांडंलाबी आकाल ईल. त्यो एकीकडनं आनी ही एकीकडनं. दोघांनी मिळून खंग भाजलाय.” ताराला डोळ्यातलं पाणी काय केलं तर आवरेना. मग तिनं डोळ्याला पदर लावला.(पृ.१४८) तेथे फुलाची व्यथा अशी व्यक्त होते,“फुला सुन्न होऊन सर्व पाहात होती. जोरानं ओरडावं एवढंही धाडस तिच्यात उरलेलं नव्हतं. बराच वेळ तिच्या डोळ्यासमोर फक्त अंधाराची वर्तुळं वळवळत राहिली. कुठला असला न्हवरा आपल्याच नशिवाला आला ? एक धड न्हाई. रोज जीवाला कसली तरी किरीकात हायच. मागतकरी तर रोज उंब-याला हाईतच. कुणाला एवढयाला बुढीवलं आनी तेवढयाला बुढीवलं. बुढ्या माझ्याच वाटयाला कसा ? कशा कशाला टक्कर द्यायची ? ह्येनं काढून ठेवल्याली कार्टी संबाळायची ? काय हेच्या भानगडी निस्तरायच्या ? घरात एक पैसा तेलामिठाला दीत न्हाई. मग ह्यो भाड्या करतोय तरी काय ? ह्यापरास आसली उलथत का नसतील ?”(पृ.५९)

चेअरमन, कबीर हे नायक प्रेम, आकर्षण यापासून लांब असले तरी त्यांनी लग्न पद्धतीत असलेल्या अनेक चुकीच्या कल्पना यांचा उभा-आडवा छेद घेतलेला आहे. लग्न जुळवताना घराणे, जाती, कुळ याला दिले जाणारे अकारण महत्त्व दाखवले आहे. उदा.‘धिंगाणा’ मध्ये आलेला एक प्रसंग “काय मुलीला विचारायचं ते विचारा.” मामानं आम्हा तिघांच्या तोंडाकडं बघीतलं. बाबल्यानं धाडसानं मामालाच विचाराय सांगितलं.

मामा, नाव, गाव, भाऊ-बहीण याच तपशिलात गुंतला. माझ्या तोंडात कचकून शिवी. सगळं माहिती असताना विचारायचं काय ?

पण रिवाज. शेवटी मामा थकला. त्यानं संब्याकडं बघितलं. संब्या पोरीगत लाजला.

तसं बाबल्या ढीलं न पडता म्हणालं -“शाळा कितवीत सोडली ?”

पोरगी बोलायच्या आतच पोरगीची आई चौकटीतनं म्हणाली, “सहावीला.” बाबल्याची दांडी उडाली. मग बाबल्या पुन्हा बडबडला -

“वाचता येतं का ?”

बाबल्याच्या या प्रश्नानं मात्र मला हसू आवरलं नाही. बाबल्याच्या मांडीवर थाप मारतच म्हटलं -

“सहावी झालीय म्हणजे येत असणारच की -”

“तसं न्हवं पावणं, त्येचं बरोबर हाय” - म्हणतच घेवड्या शेंगंगत वाकलेल्या म्हाता-यानं बारक्या पोराला पुस्तक आणाय लावलं. पोरगी न अडखळता वाचू लागली. मी तोंडात रूमाल कोंबून गप्प बसलो. चांगलं पाच मिनटं पोरगी एक पान वाचत बसली. तरीपण कोण थांब म्हणेना, तशी चौकटीला उभ्या असलेल्या पोरगीच्या आईनंच थांब म्हटलं. तोंडातला रूमाल काढून मी सैल झालो. मामानं नजरेनंच उंचीचा अंदाज घेवून पोरगीला चालवून बघितलं. जायला सांगितलं. मला सुटल्यागत वाटाय लागलं...” (पृ.५२)

गवस यांच्या कादंब-यात स्त्री पुरुष संबंधित कामव्यवहाराचे अनेक प्रसंग आले आहेत. हे प्रसंग अत्यंत संयमितपणाने चित्रित झालेले आहे. उदा. सुली -बबन्या, तायप्पा-रत्नव्वा. कादंब-यात हे लैंगिक संबंध कुठेही रंजनवादी घटक म्हणून येत नाहीत तर यातून स्त्रियांच्या सहज सुलभ भावना कारणीभूत झालेल्या दिसतात.

‘कळप’ मध्ये सामाजिक चळवळीमधील फोलपणा दिसून येतो. शहरात राहणा-या सुशिक्षित आधुनिक पद्धतीची जीवनशैली जगणा-या स्त्रिया गावात येऊन देवदासी सुधारणा चळवळीत भाग घेतात. उदा. “अभ्यास पाहणीसाठी आलेल्या बायका सनमाडीकरांच्या बाहेरच्या सोप्यात अघळपघळ पसरल्या होत्या. खुर्चीवर एक दोघी मासिकं चाळत. आतल्या सोप्यातही बायकाच असाव्यात. त्यांच्या बोलण्याचा आवाज येत होता.” (पृ.१०५) गवस यांचे चळवळीतील आधुनिक स्त्रियांचे हे चित्रण एका अर्थाने शहरी संस्कृतीतील दिखारूपणावर केलेले भाष्यच आहे.

शहरात चालणा-या स्त्री मुक्तीच्या चळवळी ग्रामीण भागात उपयुक्त नाही. कारण शहरी पातळीवरील स्त्रियांच्या समस्या आणि ग्रामीण पातळीवरील स्त्रियांच्या समस्या

वेगळ्या आहेत. हे शंक-या सांगतो. शंक-या म्हणाला, शंक-या म्हणाला, सर, ह्या विप्रबाई नेमकं करत्यात काय म्हणायच्या ?

सनमाडीकर त्याच्याकडं बघून हसाय लागले. तरी त्याचा तोच प्रश्न. मग म्हणाले, “काय म्हणजे ? स्त्रीमुक्तीची चळवळ चालवतात. फुल टाईम सोशल वर्क !

म्हणजे नुसतं बायकाचं मेळावं, सभा, परिषदा आणि निवेदनं एवढंच करत्यात काय आनी काय ?

आता तुला काय सांगायचं ? अरे, त्या लेख लिहितात. चर्चासत्रातून निबंध वाचतात. शहरातल्या बायकांना जागृत करतात.

म्हणजे त्यांना शहरात बायकांस्नी मुक्ती पायजे. खेड्यात बायका गुलाम -हायल्या तर चालत्यात म्हणा की.

असं नाही. त्यांना सगळ्या स्त्रियांसाठी चळवळ करायचीय. म्हणून तर त्या आपल्याकडं आलेत.

मग मघाशी त्या तसं का बोलायल्या ? आणि त्यास्नी लईच काम करायची हुक्की आसल तर त्या खेड्यात का ईत न्हाईत. न्हाई तर आदिवासी भागात का जाईल न्हाईत.

सगळं पुणं-मुंबैच का ? अरे, त्या जिथं राहतात तिथंच त्या काम करणार. उगाच काहीही बोलू नको. पुण्या-मुंबईत ह्या बायका जागृत झाल्या म्हणून किमान त्या इथवर येऊ शकल्या. नाही तर काय ? आता आता त्यांची चळवळ आकार घेते आहे. उद्या ती अखंड मानवजातीची चळवळ होईल.

मला न्हाई वाटत. मला तर ती शहरातल्या बायकांची चळवळ वाटतीया.”(पृ.२६०-२६१)

राजन गवस यांच्या ‘चौडकं’ ते ‘तणकट’ या कादंब-यांमध्ये अनेक अनैतिक संबंध ठेवणा-या स्त्रियांचा उल्लेख आहे. उदा. सुली,शेवंताक्का, रत्नव्वा ,शेवंता, बायना, सत्त्वव्वा, कमळा, गोजाबाई , बेबी,सुली या स्त्रियांच्या अनैतिकतेमागे समाजाने केलेली त्यांची कुचंबणा व शोषण,उपजीविकेच्या,चरितार्थाच्या साधनांचा अभाव असे समाजातील दुटप्पीपणाचे अनेक घटक असल्याने राजन गवस त्याकडे नैतिक,अनैतिकतेच्या,रुढ

सांकेतिक चौकटीतून पाहण्यापेक्षा माणुसकीच्या नैतिकतेने पाहतात. परंतु प्रतिष्ठा, मोठेपणा, प्रसिध्दी आणि पैसा यासारख्या तकलादू सवंगतेसाठी जेव्हा एखादी स्त्री असे वर्तन करते तेव्हा रघूसारख्या लेखकाच्याजवळ असणा-या पात्रांन्दारे त्यासंबंधीचा निषेधात्मक भाव त्यातून प्रकट होतो. 'कळप' मध्ये बायना रघूच्या आईला सांगते, " मला तर काकू कव्वा कव्वा जीवच द्यावा असं वाटाय लागलंय." बायना वयनीच्या डोळ्यात पाणी. च्याआयला, आई एवढं समंजस समजूतदारपण आपल्याकडं नाहीच. तिनं तर बायनावयनीला सगळ्या गोष्टीचं परमिटच देऊन टाकलं. आपण हे समजूनच घेऊ शकत नाही. बायनावयनी विषयी आपल्याला नेमकं काय वाटतं ? (पृ. ३४१)

परंतु प्रतिष्ठा, मोठेपणा, प्रसिध्दी आणि पैसा यासारख्या तकलादू सवंगतेसाठी जेव्हा एखादी स्त्री असे वर्तन करते तेव्हा रघूसारख्या लेखकाच्याजवळ असणा-या पात्रांन्दारे त्यासंबंधीचा निषेधात्मक भाव त्यातून प्रकट होतो. अपर्णा संगवई सारखी कवयित्री आपल्या करिअरसाठी, प्रगतीसाठी असे अनैतिक संबंध ठेवते, हे पाहून रघूला त्याची चीड येते. त्याबद्दल रघू सांगतो, "नंतर आम्हाला आकाशवाणी असा बोर्ड असलेल्या मॅटॅडोरमध्ये बसवलं. तपकिरेही होतेच. गाडी कुठुन चाललीय कल्पना नव्हती. मध्ये एका हॉटेलजवळ मॅटॅडोर थांबली. जायदे येऊन बसले. मला एकदम धीर आला. पण ते जाऊन संगवईबाई शेजारी बसले. दोन चार मैल सलग गेल्यावर टुमदार मोठ्या इमारतीजवळ गाडी थांबली. शेतवडीत एकची एक इमारत कुंपणानं वेढलेली. जवळच उंचच्या उंच अँटीना. लांबलचक इमारतीला भला मोठा काचेचा दरवाजा. आम्ही जाताच उघडला. सगळीकडं स्मशान शांतता. येणारा जाणारा तोंडाला पट्टी बांधल्यासारखा. रेकॉर्डिंग रूम जवळच्या वेटिंग रूममध्ये सगळेच थांबलो. तपकिरेची पळापळ. नंतर संगवईबाई आणि तपकिरे रेकॉर्डिंग रूममध्ये गेले. जायदेनी मला कविता कशा वाचाव्यात ह्यावर लेक्चर दिलं. एक दोन कविता वाचून घेतल्या. मग कुठं बाहेर गेले. 'बाई' रेकॉर्डिंग संपवून बाहेर आल्या. एकदम खूष. नंतर मला आत ढकललं. अर्ध्या तासानंतर बाहेर आलो तर संगवई, जायदे चिकटून बसलेले आणि अपर्णाबाईचे केस विस्कटलेले." (पृ. १७३)

राजन गवस यांच्या कादंब-यातील स्त्रीविषयक दृष्टिकोनाचा विचार करता लक्षात येते की राजन गवस यांच्या लेखनाचा प्रारंभ कथा,कवितेपासून झालेला असून त्यात ग्रामीण जीवनविश्व,अनुभवविश्व प्रकट झालेले आहे तसेच ग्रामीण पातळीवरील स्त्रियांचे जगणे, त्यांचे सुखदुःख ही प्रकट झालेले आहे. पुढे जाता राजन गवस 'कादंबरी' या वाङ्मय प्रकाराकडे वळले असले तरी त्यातून ही त्यांनी स्त्रियांचे चित्रण माणुसकीच्या भूमिकेतून केलेले दिसते.

इ) शैक्षणिक दृष्टिकोन

राजन गवस यांच्या 'धिगाणा','कळप','तणकट' या कादंबरीमध्ये महाराष्ट्रातील शैक्षणिक परिसर आलेला आहे. 'धिगाणा' मधून शालेय,'कळप' आणि 'तणकट' मधून कॉलेजचे वातावरण चित्रित झालेले आहे. शैक्षणिक वातावरणात शिक्षक आणि विद्यार्थी हे दोन महत्त्वाचे घटक असतात. त्यांच्या परस्परसंबंधातून शैक्षणिक प्रक्रिया होत असते. गवस यांच्या या कादंब-यात विद्यार्थी आणि शिक्षक या दोन्ही घटकांच्या सहाय्याने, त्यांच्या दृष्टिकोनातून महाराष्ट्राचे शैक्षणिक चित्र उभे झालेले आहे. पण एका अर्थाने ते स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारताचे प्रातिनिधिक चित्रण ठरावे असे आहे. राजन गवस यांच्या कादंब-यातील या शैक्षणिक चित्रणात वास्तवता आलेली जाणवते.

भारत स्वतंत्र झाला. त्यानंतर झपाट्याने शिक्षणाचा प्रसार झाला. खेडेगावात शिक्षण पोहचले आणि शहराकडे उच्च शिक्षणासाठी खेडेगावातील मुले येऊ लागली. या खेड्यात राहणा-या मुलांची शहरातील साहित्यिक, सांस्कृतिक क्षेत्रांशी ओळख झाली. शहरातील समाजकारण, राजकारण, अर्थकारण यामुळे या क्षेत्रात भयंकर भ्रष्टता वाढली. शिक्षणक्षेत्रातील या भ्रष्टतेची अनेकविध रूपे चित्रित केलेली दिसून येतात. ही भ्रष्टता केवळ शहरपातळीवर मर्यादित नसून ती निमशहरी,तालुकापातळीवरही कार्यरत झालेली दिसते. निवडणुका,सत्ताकारण,नवनवीन उद्योगक्षेत्राने निर्माण होणारे बदलते अर्थकारण शिक्षणक्षेत्राशी लगटून येऊ लागले,किंबहुना ते त्यात घुसले आहे असे म्हणता येईल.

शैक्षणिक परिसराचा विचार करताना समाजाचे एक मोठे वर्तुळ कादंब-यात आलेले आहे. या शैक्षणिक पार्श्वभूमीचा विचार करताना तेथील परिसर, शाळा, कॉलेज मधील अभ्यासक्रम, तेथील परीक्षा पद्धती, शाळा, कॉलेज चालविणा-या संस्थांची भूमिका, तेथील शिक्षकांमध्ये असणारी मूल्यनिष्ठा यांचा ही विचार करणे महत्वाचे आहे. 'धिंगाणा', 'कळप' मध्ये शालेय परिसरात शिरलेल्या घाण, भ्रष्ट अशा वातावरणाचे चित्रण आलेले आहे. उदा. 'धिंगाणा' मध्ये शाळेतील मुलांना देण्याचे दूध परस्पर बाहेर पाठवले जाते. ते पाहून चेअरमन म्हणतो, "खुळंच हाय ह्येच्या आयला. त्या काळू मास्तर विरूद्ध तक्रार केली. काय झालं? शिक्षणाधिका-यानं उपडली त्याची. लेका, साखळी असती त्येंची. उलट काळू मास्तर काल समोरनं आला. माझ्यासमोर आल्यावर मिश्या पिळाय लागला. काय झेटं झाली काय ? अशा डोळ्यानं बघाय लागला. पायताणानं मारल्यागत पुढं झालो. लांब जाईपर्यंत मागबी बघितलं नाही. आणि कांबळ्यावर तक्रार काय करणार ?' बाबल्यासमोर मी प्रश्न टाकला. बाबल्या थंडगार." (पृ. ६८)

गावातील शाळेत असणा-या शिक्षकांची अशिक्षकी वृत्ती व अनैतिकता यांचे अस्सल चित्रण त्यांच्या अनेक कादंब-यातून येते.

'कळप' मध्ये रघू ज्या शाळेत नोकरी करत असतो. तेथील भ्रष्ट वातावरण पाहून म्हणतो, "आमच्या शाळेतल्या नऊ मास्तरपैकी एकालाही पैसे द्यायच्या आधी नोकरी मिळालेली नाही. त्यामुळं मास्तर वर्गात जातात, पोरांना पुस्तकं उघडाय लावतात. वाचत बसा रे म्हणून खुर्चीत झोपून टाकतात. शिकवायचं झालंच तर काय करतात माहितीय, वर्गात जाऊन धडा वाचायचा आणि ओळी ओळीचा अर्थ सांगायचा. आता पुस्तकात छापलेल्या ओळींचा सरळ अर्थ सांगायला पगार देऊन मास्तरच कशाला पाहिजे ? परवा मी आमच्या सान्याचं म्हणजे मुख्याध्यापकाचं दहावीचं मराठीचं गार्ड पळवलं. तर पड्या तासभर बोंबलत होता. शेवटी तास घेतला नाहीच. दुस-या दिवशी नवं गार्ड घेऊन आल्यावरच तास. मग मी आमच्या गावातल्या बाबल्याच्या भावाला गार्ड देऊन टाकलं. हा आमचा मुख्याध्यापक. मग बाकीच्यांचं काय ? मागच्यावर्षी त्या चौगल्याविरूद्ध पोरं

तक्रार घेऊन आली. सर वर्गात सारखं सारखं सिग्रेटी ओढत बसतात. तर त्यानं उलटं पोरानाच बदडून काढलं. अशा शाळा पहिजेतच कशाला ? वळू पोसायला ?

आप्पया म्हणाला, अशा लोकांना जोडयानं हाणलं पाहिजे. ”(पृ.२३६) तर ‘धिगाणा’ मध्ये कांबळे मास्तर हा गावात मटका गोळा करायचे काम ही करत असतो. काळू मास्तर, कांबळे मास्तर विरूद्ध बाबल्या आणि त्याचे मित्र तक्रार करायचे ठरवतात.

त्याचप्रमाणे कॉलेजमध्ये शिक्षणापेक्षा अन्य प्रवृत्तींवर दिला जाणारा भर, शैक्षणिक संस्थांमध्ये वाढू लागलेले अशैक्षणिक वातावरण आपल्याला ‘कळप’ आणि ‘तणकट’ मध्ये दिसून येते. या कादंब-यामध्ये खेडेगावातून तालुक्याच्या ठिकाणी कॉलेजला येणारी मुले त्यांची आर्थिक परिस्थिती, नेत्यांच्या मुलाची दादागिरी, राजकीय लोकांद्वारे कॉलेजमध्ये चालविल्या जाणा-या चळवळी शिकवण्यांचा वाढता प्रभाव, कॉलेजमध्ये शिकवताना येऊ लागलेला यांत्रिकपणा, शिक्षकांची अ-नैतिक भूमिका, परीक्षेत होणारे गोंधळ, मोर्चे, ताणतणाव, मुलामुलींची प्रेम प्रकरणे इ. अनेक गोष्टी वास्तवस्वरूपात येतात. या सर्व गोष्टीतून शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये वाढता विसंवाद पाहिला असता त्यामधून समाजजीवनावर होणा-या भयंकर परिणामांची सूचना सतत ध्वनित होत राहते. त्याबद्दल रघू म्हणतो, “लेको, माझा विद्यापीठावरचा होता-नव्हता तो सगळाच विश्वास उडाला. मला विद्यापीठाच्या पदवीची सुद्धा लाज वाटणार. चोरबाजार आहे सगळा चोरबाजार ! हे साले मला जर कंपलसरी इंग्रजीला पास करत असतील तर पेपर तपासणा-याला नागडा करून कॉलेजाकॉलेजात हिंडवला पाहिजे. रांडे फुक्कट पगार खातात.”(पृ.२३५)

भ्रष्टता, नीतिमूल्यांचा -हास, शैक्षणिक क्षेत्रात सुरू झालेले निरर्थक चक्र आणि यातून निर्माण होणारी अ-नैतिक अशी पिढी असे भयंकर विदारक चित्र पाहून संपूर्ण भारताच्या शैक्षणिक संस्कृतीची लाज वाटावी, असे चित्र उभे राहते.

शैक्षणिक क्षेत्रात असलेल्या अ-नैतिक, भ्रष्ट वातावरणात नैतिकतेने राहणारा जगूच शकत नाही. शिक्षणक्षेत्रात शिकविण्याबाबत होऊ लागलेली यांत्रिकीकरणाची भावना ही ख-या विद्यार्थ्यांसाठी त्रासाची होते. ‘तणकट’ मध्ये “लॉजिकच्या तासाला सोरटेबाई

भयंकरच बोअर करायला सुरवात केली तेव्हा कबीरनं सरळ खिशातली डबी बाहेर काढून तंबाखू-चुन्याचा तोबरा भरला. आता कितीही बोअर करू बाई . त्यानं गच्च डोळे मिटून घेतले आणि बाई चे शब्द आपल्याला ऐकू येऊ नयेत अशी धडपड करायला सुरू केली. तंबाखूची तार जुळू लागली तशी त्याची धडपड सार्थ होऊ लागली. मग त्यानं खिडकीतून दिसणा-या बाभळीच्या झाडावर नजर एकाग्र केली. भलतेच कुरूप दिसत होते झाड. कशाही पसलेल्या फांद्या. कुठंतरी असणारी पानांची वर्दळ. बाकी सगळं काळंठिक्कर. फारच ओबडधोबड वाढलंय. झाडानं कसं सुंदर असलं पाहिजे. डौलदार. पण काही झाडं अशी असतात, त्याला कोण काय कारणार ?

तासाची बेल झाली आणि त्यानं सुस्कारा सोडला. वर्गाच्या बाहेर पडल्यावर खळखळून तोंड धुऊन घ्यावं म्हणून प्राचार्यांच्या कार्यालयाजवळच्या हौदाकडं तो निघाला.”(पृ.२६)

सगळीकडेच शैक्षणिक वातावरणात अशैक्षणिकता वाढत चालली आहे. म्हणूनच रघूला हादरा बसतो तो सनमाडीकर, महाजनसर यांच्या कृतीने. “दिलावर म्हणाला, तुझा हा गांधी नंतरचा महात्मा म्हण किंवा कलंदर पानके म्हण, दोघेही मनोरूग्णच. त्यांना सायक्याट्रीस्टकडं घेऊन गेलं पाहिजे. जगातली प्रत्येक गोष्ट आपल्याच इशा-यानं झाली पाहिजे असं फक्त दोघांनाच वाटतं. एक गांज्या ओढणा-या माणसाला आणि दुस-या मनोरूग्ण माणसाला. ह्या लोकांना प्रसिद्धीची प्रत्येक गोष्ट करावी, आपणच लोकांच्यासमोर असावं, आपणच हुकमत गाजवावी असं जे वाटतं ते त्यांच्या मनोआजाराचं सूचक आहे. अशी माणसं अतृप्त असतात म्हणूनच ती विवेक गमावून बसतात. अभ्यासाला व्यक्ती म्हणून त्या चांगल्या आहेत. अशा लोकांना शेवटी ठार वेड लागण्याची जास्त शक्यता असते. तू असं का करत नाहीस ? ह्या माणसांची ही जी मनोरूग्ण अवस्था आहे ती नीट समजून घेऊन कादंबरीच्या फॉर्ममध्ये मांडायची. म्हणजे करायचं काहीच नाही फक्त ते जसे जगत आले तसेच फक्त शब्दात मांडायचं. मोठं काम होईल. जमलं तर ह्या नादाला लाग. त्यांना अन्य कशानं मारून काय उपयोग ? आपण आपल्या शक्तीनं त्यांना हुतात्मा करण्यातला प्रकार. त्यापेक्षा त्यांनी आयुष्यभर माणसं निरोधासारखी वापरली. आपण

त्यांना मांडणीसाठी वापरून माणसाच्या वर्तनप्रेरणा शोधायला काय हरकत ? सिरिअसली विचार करून बघ. कदाचित माझं मत तुला पटेल.”(पृ.३८६-३८७) गवस यांच्या कादंबरीतील “गांधी नंतरचा महात्मा” हा शब्दप्रयोग वारंवार येतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील गांधी विचारांना आलेले हीनरूप, कोणत्याही क्षुद्र व्यक्तीने स्वतःला महात्मा म्हणवून घेत त्याला दिलेले सवंग रूप व्यंगोक्तीने प्रकट करतो. तर कबीरला तेथील शिक्षकांची जातीयतेला महत्त्व देणारी वागणूक ही जाणवत असते. गंजेकर सारखे सवर्ण शिक्षक जातीयतेचे माध्यम करून दलित विद्यार्थ्यांना, शिक्षकांना त्रास देत असतात तर अवचित भालेराव, फणींद्र कांबळे सारखे जातीच्या नांवावर राजकारण खेळण्याचा प्रयत्न करत असतात.

‘कळप’ मध्ये सामाजिक, शैक्षणिक चळवळींच्या नांवावर विद्यार्थ्यांकडून कामे करून घेऊन स्वतःचा राजकीय स्वार्थ साधणारे सनमाडीकर, महाजनसारखे शिक्षकच विद्यार्थ्यांना अ-नैतिकतेच्या मार्गावर नेण्याचा प्रयत्न करतात. ते पाहून रघू म्हणतो, “आयुष्यातली तीन वर्षे तुमच्या नादानं फुक्कट घातली. नको त्या हमाल्या केल्या. नेहमी दुटप्पी वागून फसवत गेला. त्याचं काय ? पहिलंच सांगायचं-महात्मा माझं दैवत आहे. तुम्ही येऊ नका. खरे, घातकी तुम्हीच. आणि तुमच्यापेक्षा गांधी नंतरचा महात्मा. नुस्ते घातकीच नव्हे तर समाजाचे वैरी !”(पृ. ३२०)

असाच अनुभव ‘तणकट’ मधील कबीरला येतो. फणींद्र कांबळे मध्ये हळूहळू बदल होऊ लागतो आणि ते सुद्धा जातीचे राजकारण करून स्वार्थ साधण्याच्या गोष्टी करतात. तेव्हा कबीरला वाटते, “फणींद्रसर फक्त सोयीचं बोलतात. म्हणे, आंबेडकर वाच. कशासाठी ? असं अर्धवटसारखं वागण्यासाठी ? ह्यांचाच काय तरी घोळ होतोय. जग कुठं चाललंय ? आपण कुठं जायला पाहिजे ह्याचं भान येण्यासाठी आंबेडकर वाच आसं सांगायची हिंमत नाही यांची. उलट म्हणतात, तुझंच चुकतंय. काय चुकतंय ? म्हणे मिळेल तिथं धक्का द्या. धक्का द्यायला किमान ताकद अंगात यावी, म्हणून काय कारणार काय नाही तुम्ही ? उगाच लागले आपले सांगायला, ठेचा म्हणे. ठेचता ठेचता ह्यात तुम्हीच संपून

जाणार. हे कसं कळत नाही ? सगळाच घोटाळा झालाय कुठं तरी. बाबासाहेब समजून घेण्यातच घोटाळा झालाय. पण सांगायचं कुणी कुणाला ? ऐकणार कोण ? त्यापेक्षा आपण ठरवलेलंच योग्य आहे. ते लाख सांगोत.”(पृ.११६) महात्मा गांधी असोत अथवा आंबेडकर असो या सर्व महान व्यक्तींना विचारांना राजकारणाने कसे हलके,स्वार्थी व क्षुद्र रूप दिले आहे, हे गवस सतत अधोरेखित करतात.

शिक्षणाचे क्षेत्र हे परंपरेने अत्यंत पवित्र आणि नैतिक असते ही भावना चेअरमन, रघू आणि कबीरला जाणवत असते. परंतु ती कुठेच अस्तित्वात दिसत नाही. त्याला आपल्या शैक्षणिक संस्थामधील अभ्यासक्रम, परीक्षा पद्धती कारणभूती आहेत. आपले नियोजित अभ्यासक्रम, परीक्षा या सदोष आहेत. त्यांचे योग्य असे आयोजन नसल्याचे ही या कादंब-यांत दाखविले आहे.

शाळा, कॉलेजमध्ये घेतल्या जाणा-या परीक्षा, त्यामध्ये होणारे घोटाळे, भ्रष्टाचार ही ‘कळप’, ‘तणकट’ मध्ये दिसून येतो. ‘कळप’ मध्ये रघूची त्याबद्दलची प्रतिक्रिया अशी असते. “मी ग्रॅज्युएट झालो. विद्यापीठाचा विजय असो.

गार्ड लिहिणा-यांचा विजय असो.

पेपर तपासणा-यांचा विजय असो. बरंच काय तरी बरळत शंक-याला गाठला.

तर तो म्हणाला, आपण ग्रॅज्युएट झालो म्हणजे काय झालो ?

मग मी सुरू केलं, चॅन्सलरचा बाप झालो,

व्ही.सी. चा आज्ञा झालो.

प्राचार्याचा पणजा झालो.

तासाला बोअर करणा-या प्राध्यापकांचा खापरपणजा झालो.”(पृ.३२२)

तसेच अभ्यासक्रमात होणारे गोंधळ त्याच्यामागे काही लोकांचा स्वार्थ ही असतो. कॉलेजची पुस्तके कशी तयार होतात. त्याबद्दल ही ‘कळप’ मध्ये रघूची प्रतिक्रिया स्पष्ट आणि परखड आहे. या कादंब-यांतून गवस यांनी दाखवून दिले आहे की आपल्या चालत आलेल्या परीक्षा पद्धती, अभ्यासक्रम हा जुनाट झालेला असून काळाच्या मागे पडत गेलेला

आहे. तेव्हा काही स्वार्थी माणसांमुळेच त्यामध्ये अमूलाग्र बदल न करता त्यातल्या त्यात काहीसा बदल करून तसा अभ्यासक्रम मुलांवर लादला जात आहे. ज्याचा पुढील आयुष्यात त्यांना काहीच उपयोग होणार नाही. अशी अभ्यासक्रम आणि परीक्षा पद्धती मधील दृष्टिहीनता ही त्यातून जाणवत आहे.

किशोर सानप लिहितात, “महाराष्ट्रात जितक्या झपाट्याने शिक्षणाचा प्रसार होत गेला तितक्याच झपाट्याने संबंध महाराष्ट्रात शैक्षणिक संस्थांचे जाळे प्रसरत गेले. खेडोपाडी शिक्षणसंस्था निर्माण झाल्या. शैक्षणिक संस्थांची मान्यता सरकारी बाब असल्यामुळे आणि बहुजनांच्या राजकारण्यांची सरकारात वर्णी असल्यामुळे, राज्यकर्त्यांनी शिक्षणाचे राजकीय महत्त्व लक्षात घेऊन, स्वतःचे मतदार क्षेत्रात शैक्षणिक संस्था चालविण्यासाठी आणि आपल्या राजकारणाच्या उपयोगासाठी जी माणसे उपयोगी पडतील, अशा अडाणी लोकांच्या हातात संस्थांचे सूत्र-संचालन सोपवले. परिणामतः महाराष्ट्रातील शैक्षणिक संस्थांतून ब्राह्मणांचे वर्चस्व कमी झाले. परंतु संबंध महाराष्ट्रभरच्या शैक्षणिक संस्थांत अनेक अपप्रवृत्तींनी धुडधुस घालायला सुरवात केली. हळूहळू शैक्षणिक संस्थांना जातीय अड्ड्यांचे स्वरूप प्राप्त होत गेले. अनेक राजकीय-जातीय-सामाजिक अशैक्षणिक प्रवृत्तींचा जिकडे तिकडे संचार सुरू झाला.”(१६) त्याप्रमाणे शैक्षणिक क्षेत्रात होऊ लागलेले स्थित्यंतर राजन गवस यांच्या ‘धिगाणा’, ‘कळप’ आणि ‘तणकट’मध्ये दिसून येतात. शैक्षणिक संस्था मधील संडलेपण दाखवताना ‘कळप’आणि ‘तणकट’ मध्ये क्रमशः प्राचार्य, फडणीस बलुतेदार सारखे शिक्षक (‘कळप’) गंजेकर, अवचित भालेराव, फणींद्र कांबळे (‘तणकट’) दिसतात. शैक्षणिक संस्थांमध्ये अनेक प्रकारच्या भानगडी, जातीयवादी चळवळी परीक्षेमध्ये चालणारा गोंधळ, राजकीय नेत्यांशी जवळीक, त्यासाठी चालणारे घाणेरडे राजकारण, शिक्षकांचे चालणारे दुसरे – उद्योग – व्यवसाय, त्याच्या प्रचारासाठी विद्यार्थ्यांचा उपयोग करणे अशा विविध स्तरावर चालणा-या अ-नैतिक प्रवृत्ती ही आहेत. “समाजातून सर्व क्षेत्रातून वाहात आलेली घाण शिक्षणक्षेत्रात तर जमा झाली नाही ना ? अशी शंका यावी इतक्या शैक्षणिक संस्था किडल्या आहेत.”(१७) त्यामुळेच या क्षेत्रात

आता नैतिकता बाळगणा-या लोकांची गरज असून त्यांच्याद्वारे या क्षेत्रात असलेली घाण बाहेर काढून फेकणे शक्य आहे. हेच गवस यांच्या कादंब-यातून सूचित केलेले दिसते. उदा. 'कळप' मध्ये रघू शंक-याच्या द्वारे चालणा-या महाजन सराच्या विरुद्धच्या प्रवृत्ती तसेच 'तणकट' मध्ये कबीर द्वारा गंजेकरांना दिले गेलेले स्पष्ट उत्तर यामधून हे सूचित केले जाते.

गवस यांच्या 'कळप' आणि 'तणकट' मधून दिसून येणारी महत्त्वाची बाब म्हणजे शिक्षकांची अ-नैतिकता. अशा या प्रवृत्तीमुळे या क्षेत्रात शैक्षणिक वातावरण निर्माण झालेले नाही. शैक्षणिक संस्था राजकीय प्रवृत्तींचे स्थळ झाले. तेथे अपप्रवृत्ती वाढीस लागल्या. शिक्षकाला समाजात विशेष स्थान असते. तो एक माणूस असला तरी त्याच्यावर विशेष अशा सामाजिक जबाबदा-या असतात. त्यासाठी त्याला नैतिक मूल्य स्वीकारून जीवन जगणे महत्त्वाचे असते. जेथे या नैतिक मूल्यांचा -हास होत असेल तेथे त्याला विरोधही करावा लागेल. रघू, कबीर यांना अ-नैतिक दृष्टी बाळगण्या-या शिक्षकांचा अनुभव आलेला आहे. शाळा, कॉलेजमध्ये अशा शिक्षकांमुळेच वातावरण बिघडत असते. हे लक्षात येते. शाळेत मुलांना न शिकविता झोप घेणारे, अन्य काम करणारे शिक्षक दिसून येतात तसेच कॉलेजमध्ये जातीयतेला प्रोत्साहन देणारे सामाजिक चळवळींच्या नांवावर राजकीय प्रवृत्ती करणारे शिक्षक असतात. त्यांचा विरोध रघू, कबीरकडून केला जातो.

नैतिक मूल्यांची विचार सरणी असलेले शिक्षक अत्यंत कमी प्रमाणात आहेत. कारण हे शिक्षक ज्या संस्थांमध्ये कार्य करत असतात. तेथे असलेल्या दहशतीच्या वातावरणात त्यांची नैतिकता टिकणे अवघड असते. सर्वत्र पसरलेल्या या घाणीच्या प्रवाहात एक होण्याची शक्यता वाढून जाते. शिक्षणाच्या क्षेत्रात शिरलेल्या या किडलेपणाबद्दल रघू सांगतो, "परीक्षा संपली तेव्हा वाटाय लागलं. आपण जास्ती अभ्यास केला नाही. हेच उत्तम झालं. जास्ती अभ्यास केला असता तरी एवढंच लिहिलं असतं. यापेक्षा जादा काय लिहिणार ? पाच प्रश्न प्रत्येक विषयाचे. त्यातले निम्मे न वाचताही लिहिता येतील असे. मग माझ्यासमोर मलळभूत प्रश्न निर्माण झाला ह्यासाठी कॉलेज तरी करायची काय गरज ?

कशाला काढली असतील एवढी कॉलेज. त्यापेक्षा मॅट्रीक झालेल्या पोराला फक्त गार्डन पुरवावतीत आणि कॉलेज बंद करून टाकावीत. फुल्ल पैशांचं मातेरं.” (पृ.११८)

शिक्षणसंस्थांमध्ये वाढीस लागलेली ही घाण, त्याला साहाय्यभूत अशी किंबहुना या सा-चा गोष्टींची मुळे एकमेकात इतकी खोलवर रुजलेली आहेत की त्यांच्यातून शिक्षणक्षेत्रात एक दुष्ट चक्र निर्माण झालेले आहे व परिणामतः अशा या आपल्या येथील शिक्षण पद्धती, शिक्षकांची न-नैतिकता, अयोग्य परीक्षा पद्धती ही आहे. असे राजन गवस यांना वाटते.

अशा या शिक्षणक्षेत्राबद्दल डॉ. किशोर सानप लिहितात, “ज्या शिक्षणाच्या क्षेत्रातून ‘माणूस’ घडण्याची प्रक्रिया चालते, तेच जर इतके घाणीचे साम्राज्य निर्माण करीत असेल तर समाजाचे स्वास्थ्य निरोगी राहूच शकणार नाही.” (१८) हाच विचार गवस यांनी ‘धिगाणा’, ‘कळप’, ‘तणकट’ या कादंब-यातून व्यक्त केला आहे. त्यांच्या कादंब-यातील नायक यांना नैतिक मूल्यांना जपणारा समाज अपेक्षित आहे. त्याप्रमाणे स्वतः नैतिकता जपण्याचा प्रयत्न करीत असतात. तेथे इतर लोक अनैतिकतेने जगण्यात सार्थकता मानणारे दिसतात. राजन गवस यांच्या कादंब-यातून शिक्षण क्षेत्रात आलेली घाण, किडलेपण दाखविला गेला आहे. अशा अनैतिक वातावरणातूनच चेअरमन रघू आणि कबीर सारखे नैतिकतेच्या दिशा सूचित करणारी पात्रे आपल्या समोर येतात.

➤ संदर्भ ग्रंथ टीपा

- १) सानप किशोर -मराठी कादंबरीतील नैतिकता- बजाज पब्लिकेशन्स,अमरावती- पहिली आवृत्ती १९९८-पृ.५
- २) पाटणकर रा.भा.- सौंदर्यमीमांसा- काँटिनेंटल प्रकाशन,पुणे-दुसरी आवृत्ती,१९८१- पृ.३४५
- ३) नेमाडे भालचंद्र- टीकास्वयंवर- साकेत प्रकाशन,औरंगाबाद- पहिली आवृत्ती,१९९०-पृ.१६४
- ४) सानप किशोर -मराठी कादंबरीतील नैतिकता -पूर्वोक्त -पृ.६
- ५) नेमाडे भालचंद्र- पूर्वोक्त -पृ.१६४
- ६) सानप किशोर -भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी: एक चिकित्सा- साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद - पहिली आवृत्ती १९९६-पृ.११४
- ७) नेमाडे भालचंद्र - चर्चा, नवशक्ती-पृ.३
- ८) कुलकर्णी अंजली-सत्याग्रही विचारधारा, जाने- १९९९-पृ.६९
- ९) सानप किशोर - मराठी कादंबरीतील नैतिकता - पूर्वोक्त - पृ.१३/१४
- १०) नेमाडे भालचंद्र-कादंबरीकार आणि रूपाचे भान -नवभारत, सप्टें. २०००- पृ. २१
- ११) सानप किशोर- मराठी कादंबरीतील नैतिकता - पूर्वोक्त - पृ.७-८
- १२) नेमाडे भालचंद्र- पूर्वोक्त - पृ.१६५/१६६
- १३) नेमाडे भालचंद्र- पूर्वोक्त - पृ.७९
- १४) नेमाडे भालचंद्र- पूर्वोक्त -पृ.८३
- १५) सानप किशोर - मराठी कादंबरीतील नैतिकता - पूर्वोक्त - पृ. ११
- १६) सानप किशोर-भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी: एक चिकित्सा - पूर्वोक्त -पृ. १३८
- १७) सानप किशोर- भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी: एक चिकित्सा- पूर्वोक्त -पृ. १३८
- १८) सानप किशोर- भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी: एक चिकित्सा-पूर्वोक्त - पृ. १४०